

भारवेः अर्थगौरवम्/नारिकेलफलसम्मितः वचः भारवेः।

भारविः 'किरातर्जुनीयम्' महाकाव्यस्य रचनां कृतवान्। इदं काव्यं कालिदासपरम्परायाः सर्वथा भिन्नम् अस्ति, यस्मिन् हृदयस्य हृदयं न मुग्धं भवति केवलं, किन्तु मस्तिष्कं पोषितं भवति। महाभारतकथायाः आधारेण एषः वीररसप्रधानकाव्यः। भारवेः महाकाव्यस्य उत्तमं वैशिष्ट्यं तस्य अर्थगौरवत्वम् अस्ति। अल्पेषु शब्देषु अपारं अर्थं निवेशयितुं स्थानस्य गौरवम् अस्ति। सः लघुशब्देषु बृहत्तमं गम्भीरतमं च अर्थं प्रकाशयित्वा काव्यप्रतिभां प्रदर्शितवान्। भारवेः वाक्यं स्पष्टं, न तु अस्पष्टम्। अर्थगम्भीरतापूर्वकरचना तस्य। अर्थाणां पुनरुक्तिः नास्ति। इष्टभावनाव्यञ्जने समर्थः च तस्य रचना। येषु शब्देषु भारविः युधिष्ठिरेण भीमस्य भाषणं प्रशंसति ते तस्य काव्यस्य अपि सटीकप्रतिपादनम्-

'स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित्।।' इति

भारवेः मते सत्काव्ये स्पष्टालंकारानि, पदस्पष्टता, शब्दविच्छेदः, पदैः अभिप्रेतार्थवाचकत्वं च आवश्यकम्। एते सुन्दराः गुणाः तस्य काव्ये विशेषतया दृश्यन्ते। "विविक्तवर्णाभरणा सुख श्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपिद्विषाम्" इति। भारविः स्वकाव्ये राजनीतिविषये विशिष्टं वर्णनं कृतवान् अस्ति। द्वितीये सर्ग-मध्ये भीमसेन-युधिष्ठिरयोः संवादः गूढतत्त्वैः परिपूर्णः अस्ति, अन्येषु सर्गेषु अपि राजनीतेः उच्चसिद्धान्ताः दृश्यन्ते, परन्तु भारवेः भाषणे कुत्रापि कठोरतायाः आरोपः न भवति। कविः वंशपद्यानां सम्यक् प्रयोगेन राजनीतेः जटिलतां प्रकटितवान् अत्र। भारवेः अर्थगौरवं अस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गतः एव निष्पन्नम् अस्ति। युधिष्ठिरस्य सम्मुखे द्वैतवने सुयोधनस्य राजस्वस्थितेः सम्यक् वृत्तान्तं ज्ञात्वा सन्देश-ज्ञापनकाले अर्थगौरवं वयं पश्यामः यथा- "स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति

वाचमाददे" इति। कविना अनेकानि वचनानि प्रयुक्तानि, एतानि वचनानि अल्पानि शब्दविशिष्टानि अपि बहु अर्थं प्रकाशयन्ति। "हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः", "वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि", 'अहो दुरन्ता बलवद् विरोधिता", 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्" चेति। अत्र राजनीतिविषयेऽपि केचन उत्तमाः शब्दाः सन्ति यथा-"व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः", "नयहीनादपरज्यते जनः", "सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु व सर्वसम्पदः" चेति। अर्थगम्भीर्यः किरातर्जुनीयस्य प्रत्येकस्य पात्रस्य वाक्ये लभ्यते। द्वितीये सर्गे यदि भीमः "उपपत्तिमद्" "उर्जिताश्रय" इति शब्दान् प्रस्तुतं करोति तर्हि द्रौपदी अपि अर्थगौरवे वागीशबृहस्पतिम् अपि विस्मययति। "अपि वागधिपस्य दुर्लभं वचनं तद्विधीत विस्मयम्" इति। यथा अल्पमात्रायां शक्तिशालिनः औषधस्य बहुलता भवति, तथैव द्रौपदीवाक्यं दुःखदं चेदपि अन्ते सुखं ददाति। यथा कवेः शब्देषु -

"परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजस्यम् ।

अतिवीर्यवतीन भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः"।। इति

व्यावहारिकज्ञानप्रदानं भारवेः काव्यस्य मुख्यं लक्ष्यम् अस्ति । यः शठेन सह शठस्य व्यवहारं न करोति सः मूर्खः यतः दुष्टाः जनाः तादृशस्य सरलस्य रहस्यं ज्ञात्वा कवचहीनस्य योद्धायाः तीक्ष्णबाणवत् तं नाशयन्ति। सत्यमेव हि यस्य क्रोधः सफलः भवति, सर्वभूतानि तेन वशीकृतानि, क्रोधरहितस्य तु क्रोधः, सुखं च परेषां प्रभावं न करोति यथा-

'अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वमेव देहिनः।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः॥' इति

सुयोधनः स्वसमयं समुचितरूपेण विभजति, अर्थं, धर्मं, कामं च समानादरेण उपभोजयति, यस्य परिणामेण तस्य पुरुषार्थत्रये कदापि कोऽपि विग्रहः न भवति।

'असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।

गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान् न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥' इति।

अन्यत्र अपि तथैव उदाहरणानि प्राप्यन्ते । किरात-ग्रन्थे वर्णिता प्रकृतेः कल्पनायां, रसवर्णने, सर्वाधिकं च अर्थवाचके अतीव महत्वम् अस्ति । शरद्वृत्तौ शिरिशपुष्पवत् हरितवर्णीयः शूकसमूहः लालचञ्चुपुटे प्रवालवत् धान्यस्य पीतकुण्डलैः सह आकाशे उड्डीयते। एवं प्रकारेण क्रमशः हरित-रक्त-पीत-नील-वर्णानां परस्परं मिश्रणं कृत्वा आकाशे सुन्दरं इन्द्रधनुष-सौन्दर्यं निर्मायते ।

'मुखैरसौ विद्रुमभंगलोहितैः शिखाः पिशंगीः कलमस्य विभ्रती।
शुकाबलिव्यक्तशिरीषकोमला धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥' इति।

अर्थगौरवस्य कमनीयतायाः उदयः श्लेषालङ्कारस्य उद्भवात् बहुषु स्थानेषु दृश्यते। वाक्पटुउपमायाः प्रसिद्धः अयं श्लोकः अर्थगौरवस्य चमत्कारिकं उदाहरणम् अस्ति।

'कथाप्रसंगेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः।

तवाभिधानाद् व्यथते नताननः सदुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः॥' इति।

एवं प्रकारेण तस्य सुभाषितया वेद-दर्शन-नीति-राजनीति-पौराणिक-कृषि-काव्य-अलंकार-विषये गहनं ज्ञानं प्राप्यते । तस्य सुभाषितानि पण्डितानां अधरे सदैव तिष्ठन्ति।